

НАЧАЛОТО НА ПЪТЯ

КЛИМЕНТ ЦАЧЕВ

Но да се върнем отново към есента през 1947 г.

Макар че развалините от бомбардировките бяха разчистени и някак потулени, имаше нещо сиво във външния вид на града. Не даваха кой знае колко празничен вид няколкото плаката на площада пред Народното събрание, статуята на Републиката или победата — жена в полет, размахала меч, която местиха на няколко места — естрадата, долепена до Народната банка, скулптурите пред двореца — сега Художествената галерия.

Денем градът имаше делови, делничен вид. От време на време по платното на улиците, където се спираха случайно срещнали се мъже и жени на разговор, профучаваха американски или английски открити коли — „джипове“ — от Съюзната контролна комисия. По тротоарите се движеха млади мъже с преправени войнишки униформи, донесени от фронта. Можеше да се види понякога и група цивилни с преметнати автомати, които отиваха някъде. Привечер от кварталите прииждаха групи младежи с развети знамена за митинг. Скандираха лозунги, пееха. Ораторите на Работническата партия — комунисти и от РМС бяха все едни и същи, докато представителите на другите отчественофронтовски партии и организации често се сменяха. Старите лидери минаваха в опозиция, организациите им се делеяха. . . Бяхме вече Република, бяхме поели свой път на развитие, но имаше Съюзна контролна комисия и това даваше надежди на много от опозиционните лидери, а и на подплашената буржоазия, за някакво връщане. Нямаше я още национализацията — патриотичните индустриалци живнаха — партиите са си партия, властта си е власт, но народът иска да се облича, обува и да яде. . . Дажбите с купонни бяха оскъдни — ширеше се черната борса.

Вечерно време започваше разходката „по Царя“. От Народното събрание до входа на Парка на свободата пылеха с бавен ход момчета и момичета. Влюбените навлизаха по алеите. Бяха „неориентирана папlach“, а и самата разходка бе останала в наследство от буржоазна България. Ремсистите бяха в клубовете, по акции и агитки, но от време на време и те прескачаха до разходката, да се видят с някой съмишленик, а и момчетата там бяха също млади и хубави, както и нашите „моми“. От ъгъла на „Раковски“, край Военния клуб до Народното събрание се движеха хора на възраст: политици, учени, излезли от аперитивите да се поразтъпчат малко, преди да се приберат в къщи. Необезпокоявани от никого, те бистреха „голямата политика“. А по „Раковски“ се разхождаше „недоубитата буржоазия“, героите на „Стършел“ Джони Лейковци (Жоро Лекето), Зозита, Фифита, Пуфита. Младежите бяха в костюми с тесни панталони, дълги коси и сака, момчетата с обувки с много високи токове за тогавашното време, подкъсани поли и чанти през рамо. Бяха „суинги“ със свой език и маниери. В тези три категории не се приемаха пришълци, „чужд“ елемент. А като прибавим и ремсовите клубове, броят се увеличаваше на четири.

Ставаше нещо в страната, в града, в душите на хората. Отиваше си старото, а новото идваше със звук на меч, както го очакваха някои със страх, а други с възжеление. То настъпваше бавно, на широк фронт, обхващаше флангове, всмукваше в себе си нещата и ги връщаше в живота с друго качествено съдържание, навлизаше в почти всички сфери на обществения живот и вече се усещаше, че кръгът се затваря. А вътре в окръжността оставаше това, което трябва-

ше да си отиде. То си беше тръгнало, а другото, което идваше, внасяше смут в душите на хората с дребнобуржоазен манталитет, които по инерция си знаеха, че властта винаги ги е „минавала“.

Фашистката власт бе пометена на Девети. Народните съдилища бяха издали вече присъдите си над тях, които докараха страната ни до просяшка тояга, над убийците и садистите, които издевателствуваха над борците за народна свобода. И все пак на много места се тулеха хора, които активно или пасивно бяха помагали за кървавите погроми. И сега, по-ниски от тревата и по-тихи от водата, изчакваха някаква компенсация за излганите си надежди.

Макар че властвува над двадесет години у нас, фашизмът не можа да пусне корени сред народа. Това се дължи на редица причини, но най-важната според мен бе, че сред нашите интелектуалци и хора с духовен авторитет нямаше ярко изразена фигура, която да вдъхне доверие на народа и той да приеме с вяра фашистката идеология. През четирите години, когато нашата страна бе привързана към хитлеризма, не се намери човек, който да преведе настолната книга на фашизма — „Моята борба“. В нея се говореше, че славяните са низша раса, че те са тор за тевтонците, а нашите привърженици на Хитлер не можах да се откажат от своя славянски произход. Трябваше да си признаят, че са второ качество хора. Освен това в нея бе ярко изразен антиболшевизмът, отправяха се яростни закани за покоряване на светската държава, а нашенци питаеха към руснаците чувства на признателност и благоговение, макар че те бяха станали вече „болшевики“. И затова италианският фашизъм бе по-приемлив на наша почва и той е играл по-определена роля при всички тогавашни режими. (С тези неща се занимава проф. Илчо Димитров, та не искам да се пиша по-сведуц от него.)

У нас е била регистрирана и просъществувала няколко месеца „Българска националсоциалистическа партия“ — копие на Хитлеровата. На едно от зданията в центъра на града, на „Дондуков“, на покрива е била закачена фирмата. В таванското помещение — долу е имало клуб — е била редакцията на печатния орган. Тридесет-четиридесет лумпени — това са били привържениците. С водач някой си Христо Кунчев, който между другото бил вечен студент по медицинските науки. Петър Пондев ми е разказвал, чута от Асен Златаров, една случка, станала между професора и студента политик. Явил се „вождът“ на изпит, теглил си листчето с въпроси и мълкнал. . . „Говорете, господин Кунчев!“ — подканил го Златаров. Оня мълчал — не бил подготвен. . . „Чудно нещо — озадачил се професорът — всеки ден във вестниците, а и във всяка колонка на вашия вестник все едно и също: — господин Кунчев подчерта, господин Кунчев каза, господин Кунчев говори, говори, говори, а тука мълчите? . . . Как да разбирам тези неща? . . . Писал му двойка. . . Христо Кунчев станал все пак доктор. След Победата не бил удостоен с нужното внимание — даже не бил съден.

С изявен вожд или без водач, с теоретическа обосновка на „Моята борба“ на Хитлер или самодейно, българският фашизъм си беше фашизъм, и то от най-чиста проба — един от най-кървавите в света. Кървавата, жестока саморазправа с всичко прогресивно, с всичко, което „свети“, и най-вече с Комунистическата партия. Няма да се връщам назад в историята и да припомням нечовешките зверства, те са отдавна известни на всички. Мъчил съм се да си обясня за себе си защо беше възможно да се случи това у нас. . . Едрата ни буржоазия, тогавашните ни управници вършеха всичко в името на Короната и Двореца, като вземаха за свои слепи оръдия наемници от дребната буржоазия у нас. И въобще тази „добросъвестническа стихия“ беше главната опора на миналите режими.

Много елеини слова са написани и се пишат и напоследък у нас за съзидателната упоритост на тези дребни собственици, за тяхната чистота на нравите, за патриархалността и крепежа на националното у нашия народ. Всичко това е вярно, но не е само то. Защото от тези среди се раждаха и излязоха и герои, но и отце-, брато-, детеубийци. За една неправилно теглена бразда вадеха нож и режеха глави. Да не генерализирам — досега никъде не съм бил категоричен — но това частнособственическо скътане „мойто“ озверяваше нормалната човешка психика. (С нея шахмате се сблъскаме при масовизирането на кооперативните стопанства.) А душмата „комунизъм“ ги стряскаше не с друго, а че частната собственост ще бъде ликвидирана. Дребните занаятчии си изкарваха прехраната с труд и знаеха, че и занапред ще се трудят. Чиновническата прослойка си получаваше заплатата и нищо друго не очакваше — да си гледа ра-

ботата. Става дума за една немалка част от това „трето съсловие“, за което изконният девиз бе: „Имаш ли пари — в рая, нямаш ли — открай!“ И макар че те живееха в селца, паланки, градчета, градове и столицата, бяха таили надеждата да спечелят и да се наредят не къде да е, а направо до господата. . . А не виждаха вече в бъдещето перспективи за осъществяване на желанияте си мечти. . . И обезверени, но не и сломени, се оглеждаха плахо — дано не бъдат селца забелязани, дано никой не се досети какво им е на душата, пък после все някак ще пробият и ще стане тяхното. (Полученото в наследство в наши дни наричаме „вещомания“.) Ставаха неща, непонятни за днешните хора — по-луксозните ресторанти бяха полупразни, трийсетина таксите чакаха с часове хора, за да ги отведат донякъде. „Комунистите“ са срещу богатите, срещу парите — дайте да се правим на бедни. Откъде имаш пари да ядеш месо в ресторант „България“? . . . Таксата на такситата беше нищожна, но ти записвах името на квитанция — казваше се чуждо. Шофьорът знаеше и винаги спираше една, две пресечки преди посочения адрес — да не види някой познат клиента и да му излезе име, че има пари. . . С алчността и ретроградното мислене на стотици хиляди хора щеше да се сблъска след време бъдещата власт. . . Трябваше да бъде търпелива и упорита, защото нямаше срещу себе си открит противник.

Още една групичка хора оставаше в, условно казано, затворения кръг и очакваше тръпнеща бъдещето. Това беше деликатна материя, защото сами си придаваха някакво значение не с икономическите, а с духовните си позиции. Става дума за хора с по-високо образование от основната маса на народа, които в миналото са били на демократични позиции и пасивни противници на фашизма, но думата „диктатура“, макар и на пролетариата, беше за тях неприемлива. Бяха главно френски възпитаници, заемали в миналото някакви служби, настроени от талвега на управлението, но все пак достатъчно забележителни за останалите, които се прекланяха пред Културата. Бяха дружили с дейци на Комунистическата партия, бяха влизали в приемливи теоретически спорове, бяха по принцип поклонници на прогреса — прогрес без реално ясни очертания и някак утопичен. Живееха с идеите на Великата френска революция и с хуманизма на нейните теоретици. Изглеждаха в нечий очи колоси на мисълта, но съпоставени с истинския „оригинал“, беше ясно, че са еклектици. Нямаха свои идеи — бяха популяризатори на чужди, блестяха с отразена светлина. Натурфилософи, кантианци, ремкеанци, хегелианци, че даже и хераклитовци и какви ли не — всеки от тях си имаше своя аудитория, свой кръг, свои последователи, които гледаха снизходително на другите, заблудени според тях от лъжеистината на чуждите учения. Наши революционери направиха името на страната ни световноизвестно — Георги Димитров на Лайпцигския процес; имаше открития в революционната теория — „общият фронт“ в борбата срещу реакцията; наши учени имат принос в различни области на световната наука, но „мислители“ от голям ранг няммахме. Нашите „светила“ бяха относителни величия. Правеха впечатление на неутралната аудитория, че цитираха източниците си на съответния език. А знанието на чужди езици правеше впечатление в някои по-елементарни среди. В своите спомени Мито Ганчев пише, че войниците, които били на пост около двореца в Евксиноград, говорили помежду си. . . на турски. Отделяли се все пак от останалото простолюдие и приличали по нещо на „господаря“.

Та тези групички хора, с относително влияние в буржоазните среди със своя „демократизъм“ и „енциклопедичност“, които поначало бяха пасивни и абсолютни противници на насилието, се ужасяваха от думата „революция“, без да се замислят, че тяхното „либертэ, егалитэ, фратернитэ“ бе извоювано с живота на стотици хиляди хора. Но то бе на книга, не беше станало пред очите им. Те се плашеха да не се появи у нас Робеспьер, а не дай боже — и някой Марат! . . . Щяха да закрият с длани очите на децата си, ще сведат глави и да става, каквото имаше да става! . . .

А това, което идваше, пристигаще сякаш незвано — носеше го самият живот! То беше в заветите на нашите възрожденци, за него бяха платили с кръвта си най-свидните синове на народа ни. Връхлетя с армията на съветските народи, вдъхновявани от великите идеи за социално преобразование на Ленин и разгромили, за почуда и на най-големите политически скептици, безупречната военна машина на хитлеристка Германия. Друго доказателство, че Комунистическата партия има хора, които са годни да ръководят страната ни, беше Народният съд. Там довчераши партизани, политзатворници и концлагеристи се бяха срещнали с видни бур-

жозни и фашизирани политици по професия, въжеиграчи, измъквали се винаги сухи от какви ли не положения, и ги сразиха с желязна логика. Между нас бяха тия, които оцеляха от кървавия ад, обкръжени с общо признание на „народни борци“. Смутени от егоизма и нерешителността си в ония дни, останалите изкупуваха „вината“ си с безусловно доверие.

Всичко, което щеше да се случи у нас, беше предречено от „философи и поети“ и „Септември“ наистина стана „Май“! . . . Засега то бе формулирано някак общо, но загадъчно значимо — „нов живот“. За него бяха пели падналите в боя поети — „Борци сме ний за нов живот“, „ще дойде живота ни нов и прекрасен“, „мечтания ни нов живот“ и т. н. В това „нов живот“ беше концентрирано всичко нравствено и ценно на бъдещото общество. За хора, безукорни в гражданското си поведение и моралната си чистота, се казваше: „Той е нов човек!“ Дори и вековечното привличане на младите — трябваше да бъде и то „ново“. И ние се мъчихме да докараме стиховете си за „новата любов“, а не обичахме момичетата си по собствените си „рецепти“.

„Новият кипещ“ бе сред младостта, а тя беше бъдещето. Вдъхновявахме се от героите в книгите на съветските автори за „новия живот“, прекланяхме се пред величието на саможертвата на Зоя Космодемьянска, Александър Матросов, летеца Гастело. Но над всичко това сияеше ореолът на чистотата на Павел Корчагин. Та нали той сам беше написал в дневника си великопленната, безсмъртна мисъл на Чехов: „Всичко в живота на човека трябва да бъде хубаво — и дрехите, и делата, и мислите му. . .“ — няма да цитирам това, което е всеизвестно.

За нас идваше епохата на Корчагин, но не върху коня на боеви ескадрон, размахал сабя, а в мирните, съзидателни дни. Всичко според нас щеше да стане фестивално, празнично. . . „Вий слезнете от конете и земята целунете — възцарете вечна обич, вечна правда на света.“ Не мислехме за никакви „трудности на растежа“, за мъчителното, драматично понякога, преобръщане на човешкото мислене, за психиката на хората, които носеха в душите си плевелите на досегашния си начин на живот. Дори думите на Георги Димитров, казани при закриването на V конгрес на партията в края на 1948 г., че дълбоко се лъжат ония, които смятат, че пътят към социализма ще бъде равен и приятен като жълтия паваж пред Народното събрание, че мъчнотите ще дойдат в дните на самото му изграждане, за някои прозвучаха като пожелание за добро здраве и дългоденствие. . . Припомняше ни да нямаме отпускане, а да се стягаме — нещо задължително за всяка организация. . . Ах, летете, ескадрони! . . .

И ето ме през есента на 1947 г. в София, студент. Бъдещ юрист, с никакво отношение към тази наука и към професията въобще. Изпратих нови стихове, хаинбоазки, в редакциите, където по-рано бяха печатали мои работи, и зачаках. Излязоха, направиха впечатление и бях потърсен от обзетия от чисти помисли и пориви да подаде ръка на всеки млад човек Иван Бурин, тогава секретар на секция „Поезия“ в Съюза на българските писатели. Тогава то значеше нещо. За тези неща разказвам в първата част на „Началото на пътя“.

И стана тъй, че без да съм се стремил, без дори да съм го и допускал за себе си, влязох в литературните среди. „Младият, надежден. . .“ Човекът, който ми подаваше ръка, казваше ласкаво: — „А, така ли? . . . Да, да! . . . Четох. . .“ И веднага започваше разговор с представил мя за нещо тяхно. . . А на мене хем ми е драго, драго, хем нещо ми загорчава на душицата. . . Хубаво, че е чел, че ме знае, но защо не ми каже какво е било, харесал ли го е! . . . Пуста младост, пуста начинаеща писателска суета! . . . Хем си знаех, че писателството не е за моята уста лъжица, хем нещо потръпваше в мене! . . . Свивах се зад гърба на „покровителя си“ и започвах да зяпам хората, насядали край масите. През тютюневия дим блестяха звезда до звезда. А зърнех ли Елин Пелин, не помръдвах от мястото си.

След като ми бях дотегнал да ме вижда, че вървя подир него из улиците, след като моеето постоянно май ми се сторило подозрително, след като се ръкувахме и разбра кой съм и ме нарече „колега“, допуснах, че това ми дава право да вървя понякога редом с него и да го

придружавам поне до трамвайната спирка на площад „Славейков“. Обикновено то биваше в следобедите, когато излизаше от редакцията на в. „Септемврийче“, която се помещаваше на мястото на днешната сладкарница „Прага“. Там беше и издателство „Народна младеж“, а в едно от дюкянчетата на тротоара имаше книжарница. Елин Пелин бе един от най-редовните членове на редколлегията и не пропускаше нито едно заседание.

Та тръгнах аз редом с него, шом го зърнех, след като го бях чакал с часове, той кимваше с глава, казваше едно неопределено: „А-а-а!“, което аз подразбирах като „Пак се срещнахме“, и нагаждах крачката си към неговата. От книжарницата винаги излизаше по някое младо момиче, настигахте ни и свежливо си искаше автограф върху книгата, която притискаше до гърдите си. И понеже ме смяташе за много близък на писателя, искаше и моето ходатайство. Елин Пелин казваше отегчено-смутен: „Мани, мани! . . . Че вие и мене ли четете!“, но надписваше книгата. Преди да се качи на трамвая. . . С красиво изписани по детски буквички, само подписът беше полегнал надясно, с камшиче отдолу. Обикновено пишеше само името на молителя и се подписваше.

И аз имах пари, можех предварително да си купя негова книга — в книжарницата имаше стари издания на „Хемус“, че дори и едно петтомно избрано, с корица от Ангелушев, което вече притежавах — но никога не съм и допуснал, че мога да му поискам автограф. Не беше от семейната традиция да пазим титулната страница чиста. Младостта никога не се замисля над преходността на живота — аз знаех, вярвах, че винаги когато поискам, мога да видя Елин Пелин, че той идва редовно на тези заседания, ще се разхожда с Александър Балабанов по улиците на града. Струваше ми се, че щях да извърша кошуństwo дори само с мисълта, че мога да накарам този творец да допусне, че искам да засвидетелствувам по този начин почитта и уважението си. Та тези неща са вътре дълбоко у всеки човек и не трябва да ги показва никога на този, пред когото се прекланя. Ако имах автограф от него, нима щях да се сдържа да не хука и да се похваля на всички? . . . Та нали щях да бъда смешен в техните очи — гледайте му акъла, на кого намерил да досажда! . . . А и онова покровителствено-снижодително „колега“ беше ми дало да разбере съвсем ясно дистанцията между двама ни. Но аз и без това, изпълнен със страхопочитание към него, се снихих още повече при закачката му.

И да питате, и да не питате, трябва да кажа за какво сме си говорили. . . Нищо! . . . Инициативата за тези „срещи“ с Елин Пелин беше моя и аз трябваше да поведя някакъв разговор, а не смеех да му задам никакъв въпрос — всъщност аз нямах кураж да продължа с натрапеното си съпровождане повече от три-четири пъти именития писател. Бях го слушал вече в секцията „Белетристика“ да разказва за изминатия път — това, което каза там, повтори почти същото и на срещата ни с младите литературни работници в Своге, записано и отпечатано в сборника „Тяхното слово“, издание на Варненското издателство.

Присъствувах и на двете срещи. Бях чувал дотогава, че Елин Пелин бил мълчалив, затворен човек — от хората, на които „с ченгел“ трябва да вадиш думите от устата. А на тези две „събеседвания“ беше необикновено разговорлив, сладкодумен — имаше и какво значително да разкаже. И макар че разказът му вървеше по някаква хронологическа подредба по години, мисълта му скачаше понякога напред, връщаше се към нещо казано, което допълваше характерни подробности. Допускам на срещата с писателя някои от слушателите да са били разочаровани от него. Очаквах да се впусне в теоретизиране на „критическия реализъм“, защото вече бе провъзгласен за негов най-ярък представител у нас. Имаше и въпроси, които го водеха нататък. Но той като че ли не прие нашата литература да се дели на течения и школи, нито пък творчеството му да бъде фокусирано като водещо. Но прие великодушно критиците да вършат своята работа. Той просто разказваше за творческия си път, който не можеше да се вземе за пример на останалите, защото си беше само негов, продиктуван му от неговата душевна нагласа. . . По-късно, когато си припомнях двете срещи, разбрах, че така говорят хора, които не са имали практика да контактуват с аудитории, да налагат свои мисли на другите. Беше практик, талантлив, но всичко у него беше подчинено на литературната му изява. Това за него беше единственият начин за самоосъществяване.

Допускам, че Елин Пелин беше смутен, ако не и изненадан, от категоричната оценка на творчеството му, дадена именно в дните след народната победа. Да бъдем по-конкретни — имен-

но от дейците на Комунистическата партия. Дотогава, пък и после, той винаги е стоял и стоеше встрани от активния политически живот на страната и навярно е смятал, че това ще бъде вписано като минус в оценката за писателското му дело. Едва ли е давал ухо на злостните велепещи, че в Съветския съюз хората на изкуството не са на почит, защото не може да не е знаел какво е отношението там към творчеството на Горки, Ал. Толстой, Блок, Ахматова, Куприн, Есенин, Федин, Гладков, за многотомните издания на Лев Толстой, Пушкин, Лермонтов, Достоевски. Не може да не се е познавал с Христо Ясенев, Гео Милев и да не си е дал ясна сметка, че идеологическите различия не изкривяват човешката психика. По време на фашисткия терор у нас в годините на войната беше работил в Съюза на писателите, където бе председател комунистът Младен Исаев, съден по процеса на Централния комитет на партията, и бе свидетелствувал в негово защита, бе подписал прошение да бъде освободен от лагера Гонда вода Тодор Павлов, всепризнат идеологически стълб на комунистическата идеология в областта на теорията на литературата и философията. Бе застанал на открити антихитлеристки позиции, като подписа протеста на нашата интелигенция срещу Закона за защита на нацията... И все пак...

И все пак той едва ли го е смятал за свой актив, за някакъв „героизъм“. Беше го направил по съвест като човек и гражданин. В своята книга „Познавах тези хора“ Борис Делчев има един пасаж, в който с раздразнен според мене тои се е засегнал от поведението на Елин Пелин към него, когато след доклада му, където той за първи път е бил признат за жив класик на нашата литература, не е пожелал да влезе в допълнителен разговор. Тогава ситуацията наистина беше малко странна. След като в дълги пасажки от отречени вече схоластични и догматични позиции изкарваш недостатъците в едно целокупно, значително творчество, изведнъж да коронясаш автора му с „най“, да го поставиш на пиедестал! Всеки на мястото на Елин Пелин би си задал въпроса на какво от чутото да върва и едва ли щеше да се зарадва на високата оценка в края. Вникване в душевността на Елин Пелин през последните години на живота му ни дава Петър Пондев в книгата си „Такива ги видях“. И от нея си правя някои изводи за себе си и от някои загатвания, а не формулировки аз правя своите изводи за поведението на писателя и човека Елин Пелин.

Той започва своето творчество в годините, когато Вазов вече е утвърден всенароден писател. Негов идеал е Влайков — от неговия псевдоним „Веселин“ си измисля своя. Редом с него са Петко Тодоров, Пенчо Славейков, Яворов, Д-р Кр. Кръстев иска да го унижи, като отбелязва в една от книжките на „Мисъл“ да дойде в редакцията и да си прибере ръкописа. Те си отиват от живота, но на тяхно място застават други: Йовков, Страшимиров, Добри Немиров, Ст. Чилингиров, Георги Райчев, Николай Райнов. Литературната критика, както често се случва, невинна водена от обективни показатели, се опитва да ги противопоставя един на друг и да омаловажава значението на творчеството на недолюбените от нея автори. А и някои автори доста самонадеяно сами се поставят в положението на водещо начало в нашата литература — Андрейчин, пък и май че и Страшимиров. Злият гений на отрицанието — в поведението си, не в творчеството — Кирил Христов, иска да изблъска всички с лакти.

Неясни са психологическите мотиви, които карат Елин Пелин да се отдаде изцяло на творчеството за деца. Не е секнал талантът му, защото той създава ненадминатите и до днес „Ян Библия на луната“, „Дядовата ръкавичка“, „Сватбата на Червенушко“, „Трите баби“ и др. Неговите Пижо и Пендо стават нарицателни за целия народ. Гелевите „мъки и неволи“ натъжниха всички. Но те не се приемат сериозно от критиката. Дори и сборникът му „Под манастирската лоза“, получил днес толкова висока оценка, тогава е считан като спад в творчеството на писателя, като сборник с фейлетони. Пишел е бавно — довършва насила повестта си „Земя“, а „Нечиста сила“ остава nedovършена... И на двете срещи в секция „Белетристика“, и с курсистите в Своге той даде удовлетворителен за слушателите си отговор. Не обичам неяснотите, та си съставих свое обяснение.

Елин Пелин пише много усилено на млади години, когато учителствува. Работите му се приемат много добре, но не и в тогавашните литературни кръгове. Идва в София — атмосфера-та го отблъсква. Записва се в Рисувалното училище. Да си припомним карикатурата му „Четворката на „Мисъл“ се разправя с Кирил Христов“ — д-р Кръстев и Пенчо Славейков са го

хванали и го душат, Яворов тича с нож, а Петко Тодоров пази на хоризонта да не дойде някой и да попречи на „убийството“. Покрусите от двете национални катастрофи след Балканската и Европейската война, модните течения, които се плискат по страниците на тогавашните литературни списания и омаловажават реализма му. Но за мене това не е главната причина — идва един нов свят, една друга душевност у неговите дотогавашни герои, които са ми чужди, непонятни и той разбира, че без да иска, се е дистанцирал от идващия свят. Да си припомним разговора на стария Герак с любимия му син Павел, който живее в града, скъсал вече със селото. Брутален, циничен, болен и от сифилис, той дори не се и опитва да вникне в болката на баща си, не пожелава жена си, не му е мило и детето Захаринчо. Това според мен е най-силният момент в повестта и като че ли една равностетка и на самия писател — отишъл си е вече оня свят със своята чистота и патриархалност и миналото — това, което е живяло в сърцето му — никога няма да се върне. И неслучайно тази повест и точно това място са един от върховете на творчеството му и след него идват дните на мъчителното писане.

В годините преди Девети в литературната ни практика нямаше степенуване на стойностите при живите писатели. Освен Вазов никой приживе не е бил наричан „народен писател“. А творчеството на Елин Пелин понякога е било омаловажавано и оспорвано. Като започнем от д-р Кр. Кръстев, минаем през модернистите, за които то е отживял етап, та чак до наши дни все се намираше някой, който със стеснително снизхождение само да признае, че има у нас и такъв писател. (Преди години Кръстьо Кулумджиев в една своя статия в сп. „Пламък“, като се опитваше с обичайната си кресливост да наложи свой съвременен автор като единствен писател на селото ни, забраняваше на други да пишат повече на тази тема. Правеше малка екскурзия и в миналото и тури Елин Пелин с цялото му творчество „под миндера“.) А през този период от години разни комитети и комитетчета правеха чествувания на звани и незвани писатели, като всеки искаше да изкара своя юбилей на най-високия връх в литературата ни. Елин Пелин и Йордан Йовков не са били удостоени тогава с такава чест. Вярно е, че Елин Пелин е бил приет за член на Академията на науките и изкуствата, а такова внимание е било оказвано на малцина наши писатели (интересно, защо е бил академик и Андрей Протич), но когато Александър Божинов му предава съобщението за това, той с шопския си скептизъм пита: „И за какво сме им притребвали ние на тази Академия? . . .“ И след този разбойник на литературни оценки, понякога водени от пристрастия и нихилизъм, изведнъж в революционния кипез, когато най-малко се предполагаше, че някой ще обърне внимание на литературните стойности и на културния живот в страната ни, Елин Пелин беше отделен по достойнство от останалите наши писатели — негови връстници, и обективно признат за класик на литературата ни. Той е вторият след Вазов, който получи всенародното признание на „народен писател“.

Високото отличие Елин Пелин получи не само за творчеството си, което бе главното в този случай, а и за демократичното си поведение на гражданин. През по-голямата част от живота си той е обикновен уредник на къщата-музей „Иван Вазов“. В най-тежките часове на варварската бомбардировка над София той не отива да спасява имуществото си, а хуква през горящия град със стъкленницата в ръце, в която се пази сърцето на Вазов. Пише съчувствено писмо на свои родственници от Байлово, чийто синове са убити зверски като ятаци и съмишленици на партизанското движение. За други такива прояви вече казахме. В своите произведения той винаги е на страната на онеправданите. И се получава нещо необяснимо и за самия него, някакъв парадокс — търсеният от двореца писател, за да придаде авторитет на коронования, чак сега става, фигуративно казано, „царски писател“. . . Пълно всенародно признание. . . Георги Димитров отделя от драгоценното си време, за да се осведоми покрай другото и за здравето му. Във връзка със 70-годишнината му се направи общонационално чествуване, не като довчерашите „юбилейчета“. И на сцената на Народния театър той чува не само безапелационната положителна оценка на творчеството си, но и за решения, които да увековечат за поколенията делото му.

Вече седемдесетгодишен — за мене тогава тази възраст изглеждаше почти библейска — Елин Пелин бе престанал вече да пише. Освен разказа „Врабчетата на стрина Дойна“ и няколко изказвания, дадени на репортери по различни случаи, нямаше други изяви в печата. Бе дал вече своето, което го обезсмъртаваше. Но той не беше теглил още у себе си чертата на равно-

сметката. През 1946 г. на първа страница на малко просъществувалия литературен вестник „Дост“ се появи откъс, по-право началото на недовършената му повест „Нечиста сила“. Беше илюстриран, дано само не греша, от Борис Китанов. В малка уводна бележка редакцията съобщаваше, че ще помести цялата повест, която Елин Пелин довършвал. Текстът беше известен на хората от по-старото поколение. Бил печатан в списанието на Димитър Баев „Листопад“, където бе печатал и повестта си „Земя“. Навярно е имало продължение и след него редакцията пак уведоми читателите си, че авторът поискал да направи още една редакция на произведението си. На срещата в Своге аз му зададох въпроса за съдбата на тази повест. Някак стеснително той ни обясни, че вече работел трудно, но се надявал да я довърши. Преживял голяма тревога — изгубил преписания на чистото текст. Отчаял се, преживял го като смърт на близък човек — дъщеря му Елка намерила падналите листа и сега той се съвзема от преживяното. Между другото ми разказа и за мъчителното писане на „Земя“. В края на писането му се „закучило“, поискал отсрочка, но енергичният редактор го заплашил, че сам ще я довърши от негово име и той написал с мъка последните страници. После не бил доволен от себе си, но нямал сили да се върне отново към завършената вече творба. Макар и непишещ вече, сега си отговарям на въпроса, който сам си зададох после: — Какво беше тогава за нас Елин Пелин? Не като творчество, а като присъствие?

Не мога да му дам оценка, защото това не се измерва със суперлативи. То беше нещо като съвест пред всеки един от нас, която ние таяхме в себе си и която не се коментираше гласно. И само понятието „писател“ имаше чрез него друго значение. Елин Пелин беше сред нас, идваше на наши събрания и заседания — вярно, че не вземаше думата на тях — и само по себе си това вече бе някакъв вътрешен самоконтрол и възискателност, та дори и самоспирачка при литературните ни изяви. Така съм го чувствувал аз самият тогава, но не съм могъл да го формулирам съвсем ясно. Така е било за мене — нямам право да говоря от името на други. Навярно и тогава е имало многознайници — посредствеността винаги е дръзка, но нямаха кураж да изявят мнението си. Сега понякога тя, посредствеността, се опитва да омаловажи стойността на нашата литература, в това число и творчеството на Елин Пелин — нямало в нея „четвърто измерение“, била само регионална изява. Всесветският мъдрец Кузма Прутков твърди, че не можеш да обхванеш необятното. Нашенските философи настояват, че можело. Това „четвърто измерение“ в литературата е много разтегливо и спекулативно понятие. Но то съществува във всяко произведение, в което властвува суровостта на живота, личността и обществото със своите национални особености.

Не ви ли се е случвало понякога да сте в многолюдна и шумна компания и влезе непознат човек, когото поне половината от присъстващите уважават заради нравствените му достойнства? Настава неловко мълчание. Всеки чувства, че на масата е седнал вече човек, с когото са длъжни да се съобразяват, без някой да ги заставя, а най-малко той самият иска това от тях. Пиящите по-рядко посягат към чашите си, разказвачите на нецензурни вицове премислят вече всяка своя дума. Всеки се чувства задължен да бъде на ниво, да не говори глупости, да не огорчи с нещо госта. И макар че той с нищо не притеснява присъстващите, те не искат да изглеждат поне смешни в неговите очи. И ще бъдат безкрайно горди, ако почувствуват, че гостът ги е поставил наравно със себе си, че им е благодарен за приятно прекараната вечер.

Това беше някога за мен Елин Пелин, това беше значението му с присъствието си в нашата тогавашна литература. И респекта от него аз съм пренасял според силите си и върху себе си, защото понякога и един мълчалив поглед, срещнал твоите очи, може да ти вдъхне сили, самочувствие и самокритичност за цял живот.

След като през декември 1943 г. Ясеновото двустиише „Някой в мене пее и се моли, бедна майко, чуваш ли го ти?“ отекна у мене и аз стоях като зашеметен над страницата на книгата, в която го бях прочел, усетих болката в себе си да изплача и аз на някого „своята мъка“ — бях осемнадесетгодишен. От този ден нещо стана с мен. Разбрах, че поезията не е само красиви думички, наредени в куплети, над които да се прехласват момичетата, а дълбока човешка

изповед. И смутен, и недоумяващ от самия себе си, аз започнах да разгръщам стари списания и новоизлезли книги и четях само стиховете. Не беше много редно това според мене, което ми се случи. Но то сломяваше волята ми и аз му се подчинявах. Освен това се боях, че сигурно ще стана за смях пред приятелите си — кажеха ли тогава за някого, че го „избива на поезия“, то значеше, че не е с всичкия си.

*Тихият пролетен дъжд
звънна над моята стряха.
С тихия пролетен дъжд
колко надежди изгряха!*

Бях селянче. Неведнъж тихият шепот на пролетния дъжд ме е унасял, а гонеше съня ми. Усещах как в мен се събира и ме топли някаква необяснима нега, която хем ме обезсилваше, хем ме правеше необичайно силен. Защо беше това, не можех да си го обясня, а поетът го е казал само в четири реда. Автора му, Николай Лилиев, знаех само по име, а нищо не бях чел дотогава от него.

Негови стихове намерих веднага в „Антология на българската поезия“ от Диневков. В книгата на Владимир Русалиев за Димчо Дебелянов срещаш многократно името му като най-близък приятел на рано загиналия поет. Най-странното за мене бе това, че всичко, което прочитам от този поет, веднага и много често си го казвах наум и на глас. Недоумявах защо всичко, което срещаш от него, бе напечатано в стари издания на антологии. Беше жив, а не публикуваше нови стихотворения. Мълчанието му за мен бе необяснимо. Разгръщах веднъж в къщи стари броеве на „Литературен глас“ и в една от заядливите рубрики „От сряда до сряда“ прочетох пропуснатата дотогава бележка от неизвестен за мен автор, която бе насочена против поезията и личността на този човек. Стихосбирката му „Лунни петна“ бе наречена „Бледи петна в нашата поезия“. (Подбудите на този автор, Александър Гиргинов, сега за мене са ясни — драматургът на Народния театър Николай Лилиев навярно е върнал тогава някоя негова пиеса и засегнатият беше намерил най-естиния начин да си отмъсти.) Недоумявах как може на страниците на такъв вестник да се появи толкова язвителна и отрицателна статия за стихове, които аз смятах за съвършени. Дотогава вярвах на всичко напечатано в „Литературен глас“. Нали редакторът му бе идвал неведнъж у нас на гости. Бях юноша, далеч от литературните разпри и пристрастия и недоумявах, че и в тези среди „борбата е безмилостно жестока“, но не и епична, като другата, за която писа Вапцаров.

Прочетох в „История на българската литература“ от Георги Константинов дълга статия за творчеството на Лилиев. Този благопристоен и лишен от страсти и пристрастия критик с еднаква безкръвност и преднамерена обективност пишеше хвалебствени думи или изреждаше информации за почти всички автори, за които споменава в своята история, с една монотонност и сякаш с безразличие. (След години разбрах, че този критик бил вегетарианец, толстоист, та всичко ми стана ясно.) А на мене ми се искаше за някои писатели и поети, в това число и Лилиев, да прочета нещо приповдигнато, нещо облъхнато с очарованието на самото им творчество. И макар всички споменати автори в тази книга да бяха все „значителни“ и с „принос“ в литературата, смути ме писаното за поета, чието творчество аз бях почнал за заобичавам. Там се казваше, че бил „символист“, и то не на едно място. В ученическите среди, в които се движех, се говореше често за литература, бях чел и аз книгата на Тодор Павлов „Нация и култура“, и „символизъмът“ и „символистите“ не бяха на почит. Бягство от живота, бягство от неволите на народа. А стиховете на Лилиев ми харесваха и аз не можех да проумея защо. Написаното от него не се връзваше много с определението към презрението от нас „литературно течение“. Искаше ми се да поспоря с някого, да изразя своето „принципно“ несъгласие, но не смеех, защото знаех, че в очите на другите щях да изглеждам „още недорасъл“ за големите всесветски проблеми. . . Оттогава ми остана чувството на несъгласие за разминаването на нашата литературна критика с творчеството на мнозина от големите ни поети, които слага в един общ куп с омаловажаващо значение — символисти.

Но прочетеното за Лилиев в тази история изигра своето положително значение от съвсем друг характер — бяха цитирани откъси от стихотворения, които също така харесвах, но най-

главното бе, че вече знаех какво е писал и заглавия на отделни стихотворения. Тях пък намерих и прочетох с помощта на аполитичните „зубрачи“ от класа. И така покрай Ясенов и Лилив аз вече бях прочел двадесетина стихосбирки. За най-голяма изненада на преподавателката ни по литература, тъй като из бях за нея посредствен ученик по предмета ѝ, защото никога не можех да отговоря правилно на граматическите разбори, пък и на „колегите“ от класа и на приятелите ми, започнах да говоря за литература, и то специално за поезията. След бомбардировките над София в село пристигнаха евакуирани хора не само от столицата, а и от други градове. И почти във всяко семейство имаше и по едно момиче на моите години. Войната си беше война, бомбардировките — бомбардировки, идеологическите различия си бяха идеологически различия, но и младостта си беше младост. Освен че свирех на акордеон, аз бях желан събеседник на изнежените, крехки градски същества, защото водех монолози за „възвишени“ неща, пък и ги илюстрирах понякога със стихове от прочетени книги, които вече нищо не можеше да изтрие от паметта ми. Момичетата допуснаха, че и аз се опитвам да пиша и свенливо ми подаваха албумите си — имаше такава мода тогава — да им напиша нещо „за спомен“. Ако отречах пред тях, че нямам собствено творчество, навярно щях да приличам на останалите и нямаше да ми обръщат внимание. А и да излъжех не идеше — както си бях „пелтек“, съмням щях да си объркам приказките. Нищо не казвах, а съсредоточено написвах на гланцирани листове стихотворение от Лилиев. . .

Минават бавно в морна памет
случайно срещнати жени
и като плиснали вълни
с незнайното зовят и мамат. . .

И след като напиших и последните два реда: „Но божията безсърдечност не ме наказва със любов“, подавах смутен подвързания с шампосана имитация на кожа споменник. Момичето го вземаше смутено, страните му пламваха, когато прочетеше написаното от мен, и нали и то като мене допреди месеци бе литературно полуграмотно, не беше чело и то нищо от Лилиев, приемаше написаното като признание в любов. Такава една. . . особена. . . възвишена. . . защото аз винаги спирах до „спомена“. . . Бях осемнадесетгодишен, не бях целувал още момиче и за тази решителна крачка трябваше много решителност и смелост тогава. . . Плагиатствувах с чиста съвест, защото ми се искаше да бъда обичан, да изглеждам и аз в нечий очи нещо, дори и да знаех, че в наказателния закон се предвижда член за тази престъпна дейност, пак щях да го направя. Минаха години, извършеното закононарушение вече не е подсъдимото поради давност, та едва сега тук мога да си призная, че съм вършил и такива неща. Виновен съм пред закона, но не и пред младостта. След това никога не съм правил подобно нещо, дори съзнателно не съм заимствувал и идеи.

Макар и „символист“ и творчеството му „символистическо“, Лилиев не бе низвергнат като поет след Девети. Стана ми приятно, когато прочетох, че той е бил приет заедно с Константин Петканов за член на Академията на науките. И макар че само бегло се споменаваше, че поезията му е принос в развитието на нашата литература, повъзгордах се пред себе си, че и други, по-умни и опитни от мене, също така смятат, че поезията на Димчо Дебелянов, Христо Ясенов, Димитър Бояджиев, на Николай Лилиев е част от националната гордост на литературата ни.

За пръв път видях Лилиев на едно литературно четене в новооткрития салон на Камарата на народната култура в чест на студентския празник 8 декември 1946 г. Дойдох от село на гости на приятелите си. Седнах един от първите на разрешената редица — столовете отпред се пазеха за някого. Били за писателите. Тая вечер на това четене дойдоха всички литературни светили от онова време. Наблизо, встрани от мен седна Лилиев. Познах го от снимките в антологията.

Някак не можех да свържа представата си за този поет с това, което виждах. Аз си го представях слабичък, източен, с болезнена фигура, с богообразна физиономия. Преди да седне, Лилиев дълго време стоя прав, поклаяше се на поздравите, сам поздравяваше — неловък, сякаш попаднал на чуждо място, усмихнат стеснително. Беше висок, едър човек, с масивен корпус. Изпъкналият лоб на челото заедно със скулите под очилата му като че ли затваряха клепачи.

те му. Стори ми се, че огледа салона и съседите си примижал. Лъскавината на плешивия му лоб, тесните цепки на сближените в основата на носа очи придаваха на лицето му нещо източно. Оприличих го на мандарин от илюстрациите в детските книги. Само ръцете му, свити в скута, бяха някак по-особено деликатни, издаваха артиста, човека на изкуството. Не зная с какво по-точно ми направи впечатление — дали с дългите си изваяни пръсти, дали с изищната извивка на отпуснатия длан или с изнежената белота и неподвижност. Сякаш се боеше да ги раздвижи, за да не наруши установеното вече край него или се боеше да не би да бъде насърчен и да разчупи деликатната нежност на невидимото си обкръжение.

Петър Динев откри четенето. Словото бе съдържано — за младостта, за поезията, за голямото бъдеще, което предстои пред младите творци, за тяхната отговорност пред бъдещата литература. Академично слово, което никак не ми допадна, не каза нито едно име, не даде нито една конкретна оценка, а аз исках да чуя кои са тези големи творци, които са посели стръмната пътека към върховете на литературата. И заставах след това на трибуната мои връстници, с познати от вестниците имена. Смутени, пообъркани — нали ги слушаха толкова всепризнати творци — заняхаха монотонно, по напева на ритъма, петостъпните си ямби, хореи, а някои минаваха и към епичността на баладичната форма. Аудиторията, предимно студенти, ги посрещаше и изпращаше с овации. Писателите, и те от време на време се навеждаха един към друг и споделяха впечатлението си от чутото. Овациите достигнаха най-високия си градус, след като чухме и последния поет Митко — Димитър Данаилов. Той чете познатото тогава на всички баладично стихотворение в стила на испанското романсеро „Тринадесет момичета франкистите разстреляха“. . . Само Лилиев стоеше неподвижен, без да трепне, вгълбил се в нещо свое, сякаш бе съвсем сам. От време на време кимваше с глава към заговорилия съсед, което значеше, че е напълно съгласен с него, и пак се потапяше в своето съзерпание.

Четенето свърши. Хората не бързаха да се разотидат — значи им бе харесало чутото. Писателите пред мен се събраха на отделни групички, говореха оживено. Лилиев не отиде при никого от тях. Пак така усмихнат, той се покланяше на един или друг свой колега — отиваше си в къщи. Че толкова много писатели бяха дошли на това литературно четене, за мен бе напълно обяснимо. Бяха поканени, отзовали се на любовността. Тогава беше и модно да се говори за „новото в литературата ни“, което носят младите, и те искаха да се уверят сами в неговото присъствие. От държанието им след четенето разбрах, че те просто са искали и да убият някъде времето в ранната зимна вечер. Присъствието на Лилиев тук, макар че аз се чувствах особено горд, че и той прояви внимание към това, което ме изгаряше, някак си ме озадачи. Той дойде сам, не отреагира на нищо от чутото и си замина пак така, самотен, съсредоточен и внимателен да не бутне някого, когато тръгна да си излиза. Тогава не знаех, че четял всички стихове, печатани в пресата, че имал необикновена памет и че се интересувал за съдбата на младите творци. Казвах, че при случай и в разговори казвал имената на съвсем неизвестни наши събрата, които му бяха направили впечатление със стиховете си.

Това го научих много по-късно, когато бях напечатал вече няколко стихотворения в литературните издания. Любопитно ми беше, признавам си, какво е мнението му за мене като „писещ събрат“. Навярно такова желание са изпитвали и приятелите ми, но никога не сме говорили за възможност за такава среща. На нашите събирания декламирахме негови стихове, забравили, че е „символист“, благоговейно замълчавахме след всяка декламация, а и не допускахме дори, че някога можем да се явим пред него и да чуем мнението му за написаното от нас. Иначе досаждахме и на Фунаджиев, на Багряна, на Людмил Стоянов, на Димитър Полянов, (Веселин Андреев, тогава Георгиев, беше най-леснодостъпен) и на кого ли не, но те бяха редактори в различни вестници и списания и това беше за нас някак естествено. Лилиев бе друго нещо, съвсем различно от тях за нас. Той наистина ни изглеждаше някак затворен в своята кула от слонова кост, както някога беше писал Ясенов, и ни се струваше светотатство да нарушим покоя му.

Веднъж съвсем младият, начеващ поет Д. В., с когото не бяхме близки, ме спря на улицата и съвсем дискретно ми съобщи, че написал нови стихове, носил ги на Лилиев и той много ги харесал. Говорили и за младата поезия и той споменал и моето име. Моят събрат по съдба му казал, че се познаваме и големият поет му бил казал, че искал да се запознае не само с

мене, но и с още неколцина други — изредил му имената на моите приятели. Няма да е лошо, ако го посетя. Сам му казал кога може да ни приеме — в работното време на Народния театър, където бе драматург. Слушах го с притихнало от радост сърце. Овладах се, направих една отегчена физиономия, сякаш такива неща ми се случват всеки ден и с омаловажаващо безразличие приех поканата по принцип. Изстудих възторга и ентузиазма на утвърдения вече сам в своите очи колега.

И все пак след време отидох. Ходих след това още два или три пъти по работа. Видях един изморен, изнервен, но владеещ се човек, отегчен от навалица на посредственици. Пък и хората, с които работеше, не бяха на неговото равнище и по култура, и по творчество. Макар че той вече не пиеше, създаденото от него бе издържало ерозията на годините. . . И още нещо, което веднага се набиваше в очи — рядко възпитан, любезен и умееше да води нищо незначещи разговори, в които той не се заангажираше със собствено мнение, освен с една многозначителна усмивка. И всички, които съм чувал да говорят за Лилиев, все това са подчертавали, но тяхната оценка има повече емоционален характер, а не е подкрепена с никакви конкретни примери. Накратко казано — не останах с нищо запаметяващо в себе си от тези срещи. Не става дума тук дали съм бил или не достатъчно хвален и какво внимание ми е било оказано. Не мога да се оплача от недостиг на любезност, което трябваше да поласкае самолюбието ми. Не се наемам да правя цялостна характеристика на човека Лилиев. Но от малкото срещи, които съм имал с него през последните години от живота му, а и от спомените за него от съвременниците му, останах с тягостното впечатление, че този голям творец беше абсолютно дезинтересован за съдбата на хората въобще и на тия около него, за тяхната душевност, за техните болки, които искаха да споделят с него. Умееше да не се прето-варва с излишни външения. . . Изключителен поет, безупречен служител, с необяснима за годините му работоспособност, нямаше, не носеше голямата човешка топлата, която приласкаваше и караше другите да го обичат. Уважаваха го, благоговееха пред него и пред творчеството му, но не бе човекът, който те предразполага да разтвориш пред него душата си. Имаше си обективни причини за това — безсилини сме да обвиняваме природата. . . „Но божията безсърдечност не ме наказва със любов“. . . А имаше и нещо по-страшно — не му беше леко да живее. „С утехата да бъдеш сам и с ужаса да бъдеш девствен!“ . . .

Какво беше за нас тогава живото присъствие на Лилиев в литературата ни? . . . Не сърцето, каквото бе това на Елин Пелин. Защото тогава до разказвача стояха Йовков, Страшимиров, Стаматов, вниманието и почитта сякаш да бъдат „разсеяни“, защото и те имаха свои върхове в литературата. . . А в салоните на нашите събрания редом с поета на нежните трепети на човешката душа стояха Багряна, Фурнаджиев, Разцветников, все по-ясно се очертаваха омаловажаваните контури на неговия творчески отрицател Атанас Далчев и редица още големи наши поети, всеки от които имаше свои обожатели. И въпреки всичко това Лилиев се отделяше от останалите. Може би със своята затвореност в себе си, която сама за себе си вече бе една загадка за човека и поета и беше признак на сила и непоколебимост в това, което бе сътворил.

И още нещо, и то като че ли бе най-главното и наистина ни респектираше — името му бе вплетено в имената на някогашната литературна божема, когато всяка вечер в любими кръчмички и заведения се е леело обилно вино и са се декламирали потоци от стихове на наши, руски, френски и от коя ли не страна автори. Когато монологистът в такива часове Димчо Дебелянов е бил прекъсван от Подвързачов пак със стихове. . . „Срещу Димчо седнал Гошо (художникът Георги Машев) и му вика: — Димчо, лошо!“ Когато от прозореца на влака Гьончо Белев решава с Дебелянов да хвърлят парите, получени от наследството при продажбата на някакъв негов имот в Ихтиман. Защо им са, защо им е богатството, към което се стремят дребните душички и оеснафелите парвенюта, когато те носят своите скъпоценности в душата си, когато имат другото, неоченимото — поезията. Когато в късните полунощни часове всички стоят гузни пред съдържателя — нямат пари да си платят. И отново Георги Райчев, тогава секретар на някаква гимназия, поема в тъмнината по безкрайно дългата улица „Нишка“, за да донесе сумата от служебните пари, заключени в сандъка, а другите стоят като заложници. Когато

Цанко Церковски идва от Бяла черква да получи хонорара си от първата стихосбирка и след като дълго поливат бъдещия успех на „новороденото“, чак на гарата разбира, че няма пари за билет за влака да се прибере в къщи. А и изпращачите били с продънени джобове. Когато...

Имаше нещо романтично за нас в независимостта и дрзката волност на тази групичка от неизвестни тогава творци, които са провокирали общоприетия добър тон за литературните кръгове и душата на компанията във веселбите е бил Димчо Дебелянов, а духовният стожер — Димитър Подвързачов. . . И да бъдем докрай честни и искрени поне пред себе си — ние им завиждаме. Споменът за тази групичка ни караше понякога да се оглеждаме гузно. И ние пишехме, и ние говорехме, че служим безкористно на музите си, че не искаме нито слава, нито признание, пък молим за пари и за богатства, но някои от нас вече бяха усетили, че сега времната са други, че с писането могат да се понатрупат и парици за „черни дни“, че могат да си „оправят тотото“, както нагло ми заяви един „колега“, пресметнал хонорарите ми. Това чувство бе започнало да пуска корени и преди нас и неслучайно с болка Фурнаджиев беше изплакал: „И в нощната позорна светлина стоят си в къщи всичките поети“. Тази подла завист е нещо скверно в човешката душа, но колкото и странно да ни се вижда, чрез нея се раждат легендите. Грее се на огъня в къщи през турското робство страхливецът и не може да разбере защо връсникът му, когото е надвивал като дете, причаква в зеленото рухо на гората издигнатите турци, но може и да види на другия ден главата му на кол. И защо рискува, когато и имотът му е имот, и почитта му на първенец в селото е била почит? . . . Защо рискува и за него сега се говори с почит? И тогава идват оправданията за собственото малодушие — той се родил с риза, бил крилат, хвърковат, сукал самодивско мляко, така му предrekli орисниците. . . Няма да давам примери до наши дни — нищо не се е променило. И тогава идва утехата ни — той е бил друг човек, времната били други, някога всичко можело, а сега не е така. . . Като че ли времната и нравите не ги създават самите хора, не ги създаваме ние. И на нас самите ни се е приисквало понякога да сме хем народни закрилници, да загиваме в героично сражение и да ни носят после главите набучени на кол, да слушаме как за нас се говорят легенди, но същевременно да сме си живи и здрави и да се греем в къщи край огъня и сладко да се изтегнем после на леглото. Иска ни се, но така не дават! . . .

Лилиев живя дълги години и през наше време и остави име не само на голям поет, но и на безукорно поведение на човек и гражданин. И това дразни неколцина от малкото живи негови съратници, дребни душици, някои от които и титулувани. Когато няма риба, и ракът минава за риба. Творчеството им винаги се е надигало на пръсти и все не е могло да достигне едрия дори и на ръст творец. Него вече го няма, сега всичко е толкова безопасно. Приличат ми на магарето от оная басня, което храбро се приближава до умиращия лъв и иска да покаже на останалите животни колко е храбро, че дори може да хвърли и две „текмета“ на техния все-силен цар. . .

Прибрал съм се в таванската стаичка на творческия дом в Хисаря. И тази вечер неужавеният от мен поет Д. П. пак дра ушите ми, че пишел спомени, какво щял да разкаже в тях и отново се нахвърли върху творчеството му. Не го слушах, защото иначе трябваше да влизам в спор с него, а не заслужавах. Сега, останал сам, оборвам несъстоятелността на обвиненията му. Та символизмът не е модно литературно течение тогава, а всеобща атмосфера, на която са подвластни дори и пролетарските поети Смирненски, че дори и Димитър Полянов. . . Да, но те са използвали само езиковия реквизит. . . А вие като сте написали статия срещу поезията на Лилиев, да не сте били на революционни позиции? . . . Та това невзрачно предизвикателство не е предизвикано от идеологически, а от егоцентрични позиции, подкладени от младостта, която иска на всяка цена да се наложи. И защо авторът на въпросната статия не я препечата в наши дни, както издале други свои стари статии, размисли и афоризми върху нашата литература. Защо ти не вземеш да я препечаташ в своите спомени — имаш това право, нали си стоял и гледал, когато твоите приятели все пак са воювали? И нима читателят, след като се е запознал с вашето отрицание, е престанал да уважава творчеството на Лилиев? . . .

Не зная дали днешните млади хора четат нежните стихове на Лилиев. Дали ги трогва болката по несполелите човешки радости, тихото примирение пред всевластността на живота. . . Ламарината под прозореца ми загромоля. . . Погледнах навън — бе започнало да вали.

И у мен, съвсем незвани, оживяха ония редове, които в годините на младостта ми неведнъж са ме люлели в унеса си:

Тихият пролетен дъжд
звънна над моята стряха.
С тихия пролетен дъжд
колко надежди изгряха...

То беше отдавна, много отдавна... Третокласник — сега ученик в седми клас — надникнах зад майка ми през разтвора на една открената, посочена от една прислужничка врата. Навярно това беше трапезарията на тогавашния пансион за ученички в близост до Априловската гимназия, където сестра ми бе вече четвъртокласничка. На столовете край масите бяха насядали момичета с кремаволилави престилки, всички вперили поглед към челото на дългата редица и дори не забелязваха нашето влизане. Сестра ми се вдигна от мястото си, захлупи се на майчиното рамо и излязоха навън да си поплачат и двете. След малко поуспокоени и сияещи се върнаха. Аз чак тогава добих смелост да огледам залата. На най-централното място седеше мъж в елегантен костюм, с очила и с праметната над челото му коса, която прикриваше плешивината му...

Една невероятно пълна жена — поне пет пъти по-едра от майка ми, която все се тюккаше, че е започнала да пълнее — веднага въдвори ред в малката бъркотия след нашето пристигане.

— Хайде, момичета! Господин доктор Негенцов беше така любезен да се отзове на нашата покана и да отговори на въпросите ви.

Лекар някакъв — помислих си... След дълго шушукане от задните маси стана едно момиче. Дълго мълча.

— Не се вълнувайте, госпожице... Моля и останалите госпожици да се чувствуват свободни — ние сме на приятелски разговор...

Нима и сестра ми е вече „госпожица“?

— Откога започнахте да пишете и кога избрахте псевдонима си Ран Босилек, господин доктор Негенцов? — изстреля думите станалото момиче.

Въпросът му ме озадачи. Какво общо има този „господин доктор“, когото пълната жена постоянно титулуваше и дори за по-голямо уважение казваше и цялото му име — доктор Генчо Негенцов — с писателя Ран Босилек?

— Любовта ми, интересът ми към литературата дойдоха още през детските ми години...

Нямаше никаква грешка. Беше писателят Ран Босилек.

Роден в Габрово, дошъл да навести близките си и се отзовал на тази среща с пансионерките... Преживял вече срама, че майка ми може да плаче, сякаш бяха минали години от раздялата с „госпожица“ сестра ми, престраших се и започнах да оглеждам и аз гостенина. Завърнал се е да види родната си къща, която толкова трогателно беше описал в едно свое стихотворение, което знаех наизуст, без да съм го учил:

Бяла спретната къшурка
с две липи отпред.
Тука майчина милувка
сетих най-напред.

Тука, под липите стари,
неведнъж играх,
тука с весели другари
плаках и се смях.

Къщичке на дните златни,
кът свиден и мил,

и за царските палати
не бих те сменил!

И нашата къща беше бяла, но голяма — цели три стаи (някога една от най-представителните в село, сега най-невзрачната), и пред нея бяха посадени две дървета, но не липи, а кипариси. Вярно, че зеленееха и през зимата, но какво дърво беше това, шом не можеш да се изкачиш по клоните му и да огледаш двора — значи света — отвисоко. Иначе всичко тук си беше както в стихотворението — и за майчината милувка, и за игрите и плаحوвете след падане от вишната или ореха, и вълненето, което изпитвах, като се връщах от Горско Сливово и я зърнех отдалече. . . Имах въображение, имах горе-долу представа за царските палати от приказките, но аз не бих сменил нашата къща и зеления двор дори и за бабината двуетажна къща там, в подножието на Балкана, та и за двора, който беше поне три пъти по-голям от нашия. (Стихотворението съм запомнил в „ранното“ детство, някои неща в него не са ми били ясни и аз си бях направил своя редакция. „Кът“ по нас казваха на ъгъл, на скрито място, „закътан“ значеше скрито, а родната къща беше съвсем друго нещо и аз го казвах „кат свода ни мил“. Така ми се е сторило за по-правилно и по-поетично — навярно и така съм го чул и разбрал.) Не знаей защо, но винаги си представях, че авторът на това скъпо на сърцето на всяко дете стихотворение е стар, достолепен мъж, с дълга бяла брада и навярно вече не е жив — възпоминанието бе като прощаване със света, така съм го почувствувал, като повече читатели на тази възраст, не бях се дори и заинтересувал за името на автора на стихотворението. Тръгнах на училище, стоеше на първата страница на второотделенския ми буквар.

Тогава настъпи у мен още по-голямо обръкване. Никак не можах да свържа този Ран Босилек с умилявалото ме стихотворение за родната къщурка и това, което четях пак от него в сп. „Детска радост“. Убеден, че авторът на стихотворението е белобрад, хрисим, благ старец, аз смятах, че този, дето пише: . . . „Драги ми, Смехурко. . . Поздрав най-сърдечен, твой приятел вечен, весел Патиланчо“, за тази странна, но инак наивна и добродушна „баба Цоцолана“, е млад, жизнерадостен човек, който, дори като върви по улиците, размива хората край себе си. Шом започнахме да четем разказчетата за двамата немирници, събрани после в книжка „Патиланско царство“, захвърлихме оксаните вече книжки с „Дядовата ръкавичка“, „Трите баби“, „Чохеното контохче“, „Сватбата на Червенушко“. (Много ревахме на тази „сватба“ — особено накрая, където съперникът на Червенушко, Врабчо от ревност убива младоженеца и на последната страница на книгата гробарят вол с препълнени със сълзи очи бие камбаната на умирало — този детски плач, предаден му от родителите, накара Елин Пелин да промени края — булката имала сестра, Врабчо и Червенушко стават баджанаци и вдигат две сватби. Това съм го чул от него, поправката звучеше като притурена и авторът не беше доволен от нея, но се бе смилил над детските сълзи.) Безинтересни ни станаха и приключенията на Макс и Мориц — за нас те все пак бяха герои от книга. А в лудориите на Смехурко и Патиланчо бяхме описани самите ние. Че дори и баба Цоцолана беше моята баба Донка, само че тя ходеше приведена и едва ли знаеше какво е това туризъм, защото и ние самите недоумявахме защо хората ходят в планината, сред природата, когато по цял ден бяхме на полето.

И ето че самият Ран Босилек, жив-живичък, стоеше сега начело на дългите редици от маси и пенсионерките бяха впили в него очи. . . Вече наистина „стар мъж“ — едва ли е имал тогава четиридесет години, — малко уморен и доста отегчен от мълчанието край него, нямаше нищо патиланско във вида му. В безукорен тъмен сив костюм — майка ми постоянно се караше на баща ми, дето си мачкал яката на самото, — с гладко вчесана, праметната през плешивината коса, облакът на масата и подпирал брада на сплетените си ръце. . . Ученичките ставаха една по една, задаваха някакви въпроси, които сега не мога да си спомня. Навярно не са били интересни или съм се досещал за отговора, след като чух предългото ми въстание защо трябва да обичаме литературата и какво са за нас, хората, художествените книги. . . Две момичета станаха и му казаха по едно свое стихотворение. . . Всички не трепкаха — очакваха одобрението на писателя. Едната беше внучка на Цанко Церковски — Снежина — после журналистката Снежина Церковска. Недоумявах — за първи път виждах толкова млади хора, които си въобразяват или смятат, че и те ще станат писатели. Как се ставаше писател, не разбрах

от отговора на Ран Босилек, но за мене то си беше предопределение и не допусках, че белязните със знака на дарбата могат да бъдат мои връстници, а най-малко пък, че живеят край нас. (Като слушам сега как синът ми, на моите тогавашни години, говори с възторг за опитите на своите връстници да пишат, започвам да се съмнявам в бащинството си — тогава, на неговата възраст, аз бях абсолютен отрицател.) Стиховете се знаеха от останалите момичета, те ги бяха одобрили предварително и затова затаени дебнеха какво ще направи писателят. Той пръв изръкопляска, след него плиснаха възторжените аплодисменти на пенсионерките. След като стихнаха шумните одобрения, той каза няколко думи за постоянството, за таланта, който може да е даденост у човека, но трябва да се развива и облагородява. Не каза нищо конкретно за чутите стихове. Допуснах, че той не ги много хареса, защото и на мене, с вроденото ми отрицание, съвсем пък не ми допаднаха — бяха нещо за пчелички, тревички, дървета, небето. . . Рими. . .

На другата година дойдох и аз да уча в гимназията в Габрово. Започнах да разпитвам съучениците си за Ран Босилек, за неговите близки в града, за неговото детство, ако са чували нещо от бащите си. Всички вдигаха апатично рамене. А имяхме и двама Негеновци — единият в съседната паралелка, а другият по-голям. Чували, че имали такъв роднина, пишел, наистина се казвал Ран Босилек, но не знаеха миналата година да е бил в града. Не бяха чели нищо от него — било за бебета, а те вече бяха навлезли в „сериозната“ литература: Емилио Салгари, Карл Май, Жул Верн. (Не знаех тогава, че лекотата, с която се четяха патиланските истории, се наричала „римувана проза“, а римите не са ми се набивали, та всичко съм приемал като съвсем обикновен, нормален разказ.) И на друго място май вече бях казал, че габровци наблюдаваха много словесното изкуство, творците. За тях това бяха хора, които сигурно приличаха на двете градски украшения — поета и композитора Сливков — Салютото и артиста, драматурга и фотографа Нуно. Сериозните, делови хора гледаха на тези неща с присмех. Иначе месенатствуваха за проявите на двамата нещастници. Навярно това бе почувствувал и Ран Босилек, затова не бе се обаждал на никого, когато посещаваше родния си град. И библиотеката на читалище „Априлов—Палаузов“ беше една от най-старите, ученическият хор и оркестър на учителя Чаръкчиев бяха едни от най-добрите у нас. . . Но дотук спираше културният живот. По наше време там се беше родило едно талантливо момче, което завърши живота си нещастно — Банковски. Чувал съм, че съгражданите му се присмивали — и той си е въобразил, че е поет. За мене не е случайно, че именно Габрово хвърли толкова много сили и направи града международен център на смеха и сатирата. И независимо от сериозните теоретически приказки за огромното социално значение на хумора и сатирата, те все пак забавляват човека. А габровци са хора, които преди всичко искат да се веселят. . . Дано бъдещето ме опровергае. . .

Приеха ме за член на Съюза на писателите. Живеех на улица „Плиска“ — сега май „Мурсоргски“ или „Авицена“ — почти в дъното на дългата „Иван Асен II“, малко преди комбина. И един пролетен ден, като вървях пеш нагоре към Ректората по левия тротоар, малко след „Стъклената спирка“ или „Патката“, както я наричаха махленците, видях на портичката на ниска желязна ограда емайлирана табелка: „Д-р Генчо — следваше друга главна буква съкратена — Негенцов.“ Само толкова. Значи сме били, кажи го, съседи с Ран Босилек. Зад оградата имаше малка градинка и сива двуетажна къща. (Навярно тази сграда сега е разрушена и сега се издига многостаян блок). Ходех на лекции с трамвая, та нито веднъж не бях го срещал. С другите двама колеги, съседи — Гьончо Белев и Димитър Полянов — често се возехме заедно. Знаех Ран Босилек, бях го виждал на няколко наши писателски събрания и допусках, че и той ме знаеше вече не само по физиономия. На тези наши общи сборки той стоеше настрана, смутен, някак поизплашен. И имаше основание за това. Синът му, младеж, беше се забъркал в някаква дръзка, необуздана и безсмислена постъпка, подбуден от опозиционно настроени младежи — негови връстници. Милицията беше ги заловила по време на подготовката и само името на бащата Ран Босилек беше спасило момчето от по-сериозни последствия. Бащата се смущаваше от постъпката на сина си и навярно мислеше, че някой може да упрекне него за това.

А не шеш ли в тези години се беше подела някаква съвсем самодейно и непредизвикана от нищо атака срещу детската литература и главно против стиховете и песничките за най-малките. Атаките бяха особено центрирани около Асен Разцветников и неговото творчество беше

безапелационно и безкомпромисно отречено. Една от неговите книги се казваше, може би не съм точен, „Голямата баница“. Та от тази блянка си хапнаха бая критици, които я изядоха до кора с отрицателните си статии. (Някои хора помислиха, че срещу Разцветников трябва да се вземат и административни мерки. Работех в „Детския отдел“ на Радио София. Казах ми, че ме търсил човек на пропуса. Беше Разцветников. Някой беше дал нареждане да не се пуска в сградата. А имаше да получава хонорар и искаше да знае, тъй като аз бях пуснал стихотворението му, дали е излязъл поне.) Окуражени от пробива, някои критици разшириха „фронта“ и изсипаха огъня си върху доста глави. По понятни причини настрана останаха май само Дора Габе и Елисавета Багряна, но навярно някои техни стихотворения са влезли в обзорни статии. Основното в атаката беше, че в стиховете за най-малките липсва „обществено-възпитателният момент“. Приспива се детското съзнание и не се насочва към общественния живот. Не може този дядо Тричко, който може всичко, да лови раци с мустаци, защото раците не се ловят така. . . Та и името на Ран Босилек се срещаше често в някои от статиите.

Съюзът на писателите, изглежда, не беше много съгласен с някои твърдения и обвинения, та направи дискусия по този въпрос. Докладчик беше Никола Фурнаджиев. Тя продължи три дни, прекарваха се не от девет, а от деветдесет и девет вади вода, та всеки да докаже правотата си. Не помня да се стигна до някакъв конкретен резултат и да се взе някакво решение, но отрицателите на „зальгалките“ и на възбуждащите детското въображение стихове почувствуваха, че може би техните убийствени заключения са пресилени. А слушателите като мен — водех предаванията за най-малките — си отбърнахме с облекчение. . . И тъкмо тогава, през тези дни, стана нещо, което възвърна самочувствието на Ран Босилек, той почувствува, че стореното от него, най-скъпото му, творчеството му, е наистина оценено по достойнство.

Гостуваха ни писателска делегация от Съветския съюз. Водеше я Фьодор Гладков, а членовете бяха Алексей Сурков, Сергей Михалков — не помня дали имаше други. Състоя се кратка среща в салона на площад „Славейков“, после всички, гости и присъстващи на срещата се озовахме на терасата на ресторанта в Парка на свободата. Като „новопокръстен“ нямаш особено самочувствие и седнах най-накрая на редицата от маси. Срещу мене беше Ран Босилек. Явно бе, че той още не можеше да изживее самоналоженого си изолационен и дори желанието да бъде забелязан. И както винаги на такива срещи, където има и пиене, се вдигаха тостове, рецитираха се стихове — главно от гостите. Гладков — за него ще разкажа отделно на друго място — поддържаше официално протоколно ниво на срещата. Сурков каза едно военено стихотворение, непознато ми дотогава, макар че имах претенции да бях прочел най-значителното от него. Беше нещо в осемстишия, всяко от което завършваше с „Горко ви. . . деца, престарели бащи, майки и момичета от Шварцвалд, Есен и Хамбург! Не, няма да се завърне в къщи вашият годеник!“ После, след дълго представяне, дадох думата на Михалков. Той каза няколко свои детски стихотворения. Всички присъстващи, спомняйки си доверашната дискусия, признахме, че ние нямаме детска литература на ниво. Дори се чуха и такива гласове в някои от тостовете, вдигнати от наши писатели. Стана Радевски, тогава главен секретар на Съюза: „Слушам да се говори, че нямаме детска литература. . . Тука ли е Ран Босилек? . . .“ Шумните гласове изведнъж секнаха. Обърнаха се към нашия край на масата, но никой не се обади. А Ран Босилек се сниши, сякаш искаше да не го забележат. . . „Тука е — извиках аз. . .“ Тогава да му дадем думата и той да даде отговор по тези въпроси — имаме или нямаме детска литература. . . Аз мисля, че имаме! . . .“

Ран Босилек ме погледна с ненавист и подозрение — може би неслучайно вървах дотука след него. . . Настъпи пълно безмълвие и тишина — дори сервитьорите замръзнаха на местата си. Стори ми се, че всички — за себе си мога да твърдя със сигурност — искаха да преодолее смущението си. Ръководството на Съюза му вярваше, неслучайно на него дадох думата да отговори от името на всички ни на Сергей Михалков, на представителя на Съветския съюз, че трудът на детските творци не е напръзен.

Стана. Гласът му на няколко пъти секнаше. . . Говори объркано, несъсредоточено — та нали дълги години бе мълчал и не се е готвил за такава приветствие. Предоставената му трибуна, макар и на банкет, беше за него и политическо доверие, което не само той, а и ние вярвахме, че толкова бързо ще му бъде възврънато. . . Нищо не мога да си спомня сега от това, кое-

то каза тогава. Последните му думи бяха удавени от шумните аплодисменти. Всички бяха някак въодушевени — казахме не само на гостите, но и на нас самите, че имаме произведения за деца, с които могат да се гордеят всички народи. . . Погледна ме, сега с благодарност. После притихна на стола си и през цялата вечер мълча.

След свършването на вечерята пак се оказах близо до него. Тръгнахме си заедно — казах му, че сме съседи. Попита знаел ли съм, че ще му дадат думата и защо не съм го предупредил. . . Аз, най-досадно за него, започнах да му разказвам кога съм го видял за първи път. Поиска да му повтора какво точно беше казал — аз се възторгах от неговото „Патиланско царство“. . . Разбра човекът, че няма да може да се получи „диалог“ — той живееше още с вълненията си, аз с детските възпоминания — и вече не ме и слушаше. Мълчеше. Сега разбирам за какво е искал да говори тогава с някого, че е имал нужда от човек, пред когото да изплаче болката си. . .

От тази вечер Ран Босилек тръгна вече с изправена глава из улиците. И винаги елегантен — през топлите дни с безукорно чисто бяло сако, през есенните и пролетните — в сив костюм или с някакъв пак убит цвят, но на райета. Започнаха да го търсят в безбройните комиси и комисийки, на съвещания, включваха го в редколегиите на някои детски издания. И на витрините на книжарниците започнаха да се появяват книги с неговото име на корицата. Първите бяха приказките му за „Косе Босе и Кума Лиса“, после постепенно започнаха да „надават“ на обем.

Миналата година гледах по телевизията драматизирано „Патиланското му царство“. И си спомних с почит за него. . . Видях го пак как прекосява алеите на Парка на свободата — навярно се връщаше от запис — спря се за малко при нас. Бяхме с Божидар Божилов. Обърнахме се след него и Божидар каза с възхищение: „И ние да можем да изглеждаме така на неговите години, а?“ . . . Бялата коса на стария писател се виждаше от време на време между позлатените есенни листа. А вървеше изправен, с лекота и като че ли развеселен и доволен от нещо, което грееше само него. . . Няколко месеца след това почина. . .

Защо разказвам толкова дълго за един писател, за когото навярно днес си спомнят малцина? . . . Не знам дали днешните деца четат и обичат приказките му. Драматизираното „Патиланско царство“ ми се стори много елементарно направено. При четене в нашето въображение образите бяха къде по-богати. Може би защото сме ги свързвали със себе си и сме се вживявали в собствените си патила. . . Не мисля, че е пресилено, ако кажа, че нашето детство без него и без още няколко детски писатели щеше да бъде съвсем непълно. Аз го поставям на първо място не толкова по значение, колкото по преданост и любов към децата, защото той посвети изцяло творчеството си на тях.

Припомням си го и с тъга. . . Отиде си нашето детство, отиде си и неговият свят с бялата спретната къшурка и с двете липи отпред. На нейно място сега студенеят белите стени на жилищните блокове, липите са смлени за талашит. . . Често, навярно не само аз, съм си задавал въпроса: Защо загрубяха отношенията ни един към друг? Защо загрубя животът ни? . . . Не можем да върнем назад нравите на миналото и никой не иска това от нас. И все пак сме длъжни да признаем, че обезчужаването и отнемането на някои светли неща за самия човек дават отражение върху него. Сами се простихме с бялата спретната къшурка, а отгук изстудяхме и към нейната майчина милувка. Призивът за „грижата и всичко за човека“ трябва да бъде у нас самите, а може да остане само лозунг, защото си отнехме основата — любовта, конкретната, а не теоретическата, към родния край, родното място, а и майките на нашите деца, със своята кривообразна еманципация и изява на творчески, общественнополезни личности, приеха, че са си изпълнили дълга, като вече са родили дете. А децата ни нямат право на самостоятелни изяви през ваканциите, защото са включени в мероприятия, под контрола на службени длъжностни лица, които отчитат свой план. Разбираме, че това е продиктувано от самия живот, но още не сме намерили емоционалния еквивалент, който да запълни детските душачки. И младото поколение понякога обезценява човешките стойности, но това е кризисен момент, който ще бъде изживян с годините.

Синът ми се е вдълбочил в книгата на Бредбъри, а аз препрочитам „Патиланско царство“ и се смея. Той ме гледа отегчено и подозрително. Нямам право да му се сърдя. Неговото детство мина в четири чужди, неугледни, седеметажни, бели, но неспретнати къшурки.

ПОЕТИЧНИ РЕКВИЕМИ

(Литературна София през 1944 г.)

ГЕОРГИ ТАХОВ

Немислимо е да се говори за литературна София за времето около и след 1944 г., без да докоснем миналото, свързано с някогашната романтика на града. Тук не става дума само за фрагментите от виенска архитектура, по чудо оцелели от бомбардировките. Нито за онова неповторимо „свое“, което съпътствува всеки град. Става дума за шепата поети, без които е немислима атмосферата на града, за онези от мансардите, с живот без „вечни календари“, а с надеждата — да се осъществят в делника. В онова време между две стихотворения, едното от които е написано, а другото само замислено.

Това време, разбира се, е немислимо и без профаните, рентиерите, дребните търговци, продавачите на симид, слепите по ул. „Пиротска“, които предлагат неизменно своя „Ластик! Ластик!“, сякаш той е най-наболелият проблем на града. А заедно с тях и уредниците на томболи, панаирджийският певец Тоно Стойнов от пазара на бул. „Драгоман“ (сега „Г. Кирков“), кафеджииите с кафеджийниците и антикварите, изложили букинистичните си чудеса по оградата на градската джамия. Истински Вавилон от съдби, в които все пак именно поетите живеят като поети. Обикновено без дребни сметки и с размисли повече за утрешния, отколкото за днешния ден.

В тази София, някъде из трамвая към старата гара, се мярка и високата фигура на тогава неизвестния Никола Вапцаров. Той е неотделим от нея и ще остане завинаги в нейната памет. Тук, в една от малките печатници, каквито в града има около стотина, ще се отпечата и неговите „Моторни песни“. Годината е 1940, а авторът е отбелязан като Никола Йонков. За него не можем да кажем, че е загрижен единствено „за днешния ден“, въпреки че има семейство и издаването на една книга не е било кой знае колко евтина работа.

При работа с оригинали от книгата останах с впечатление, че повечето от тях са минали през ръката на Вапцаров, нанесъл върху тях кратки, но съществени допълнения. Става дума за думи, отпаднали под червения молив на цензора. Това вероятно е станало още в печатницата или в дома на поета, преди книгата да тръгне към своите читатели. Това подсказва авторската отговорност пред словото. Съзнанието, че все някой от тези екземпляри ще достигне до бъдещето. Излизат, разбира се, и няколко рецензии. Една от тях е от Ангел Жаров, псевдоним на Михаил Сматракалев — във в. „Заря“, бр. 5610 от 1940 г. Ангел Жаров е запазил и един от автографите на поета. Съберем ли тези автографи, ние ще имаме представа за приятелствата на Никола Вапцаров, дори за срещите му „по дни“ според датите в тях.

Трудно се реставрира животът на един град с толкова много някогашни приятелства. И все пак човек може да си зададе въпроса — в кое софийско кино е възникнала идеята за Вапцаровото стихотворение „Кино“? Може би във „Феникс“, в „Уфа“, в „Роял“ или другаде?

Това е същата 1940 г., в която излизат две книги от Васил Воденичарски: „Искри“ (репортажи) и „Земя и хляб“.

Никой не предполага, че имената Никола Вапцаров и Васил Воденичарски съвсем скоро ще останат завинаги в паметта на литературата. Всъщност предстои една поредица от реквиеми, но останат още няколко съдбовни години. Какви са книгите, които се появяват по книжарниците през тези години?